

JÓZEF KOZIELECKI

Artur Domurat
Uniwersytet Warszawski

Co ludzie powinni robić, by żyć w zgodzie ze sobą i z innymi ludźmi? Żyć tak, aby wszystkim – rodzinie, społeczeństwu i kulturze – dać więcej, niż się od nich otrzymało. Odkrycia naukowe, metody nauczania, a nawet zwykłe pisanie pamiętników – to przykłady, jak można zostawić po sobie ślad w zbiorowej pamięci. „Człowiek może już nie żyć, ale musi być!” (Kozielecki, 2010, s. 12-13). Profesor Józef Kozielecki odszedł na zawsze 24 marca 2017 roku, jest jednak dla nas nadal twórczym uczonym, mentorem, psychologiem poznawczym, który pozostawił po sobie ślad w postaci nie tylko kilkudziesięciu książek i artykułów naukowych, opisujących badania i idee teoretyczne, lecz także oryginalnych i inspirujących przemyśleń, zawartych w równie licznych książkach popularnonaukowych, esejach, powieściach i opowiadaniach.

Józef Kozielecki urodził się 17 października 1936 roku w Wilnie. Po wojnie przeprowadził się z rodziną do Tucholi, gdzie ukończył Liceum Pedagogiczne i przez krótki czas pracował jako nauczyciel w wiejskiej szkole. W 1960 roku – po studiach psychologicznych na Uniwersytecie Warszawskim i uzyskaniu tytułu magistra – zaczął pracować jako asystent w Instytucie Psychologii. Jego kariera naukowa odąd już zawsze będzie związana z psychologią na Uniwersytecie Warszawskim. Kozielecki doktoryzował się, broniąc rozprawę opisującą badania nad samopotwierdzeniem hipotez, tendencji do potwierdzania przekonań sformułowanych jako pierwsze. Badania nad podejmowaniem decyzji rozpoczęła monografia habilitacyjna *Psychologia procesów przeddecyzyjnych* (1969).

W latach siedemdziesiątych Kozielecki odbył kilka zagranicznych staży naukowych, prowadząc badania i wykładając na uniwersytetach w Stanford, Lejdzie, Umeå, Sapporo i Bloomington. Współpraca z uczonymi zagranicznymi zaowocowała publikacjami w renomowanych czasopismach zagranicznych. Owocem tych staży jest również – wydana także za granicą w języku angielskim, niemieckim i rosyjskim – monografia *Psychologiczna teoria decyzji* (1975 oraz 1977 – wydanie zmienione i rozszerzone), dzięki której Kozielecki został uznany w Polsce za prekursora psychologicznych badań nad podejmowaniem decyzji i uzyskał prestiżową nagrodę Polskiej Akademii Nauk. Studia Kozieleckiego nad teorią decyzji doceniła również fundacja *The Japanese Science Foundation*, która przyznała mu nagrodę w 1980 roku.

Kozielecki uważał się za ucznia i kontynuatora trzech uczonych: promotora swego doktoratu – prof. Tadeusza Tomaszewskiego oraz Herberta Simona i Norberta Wienera. Tych ostatnich poznał, przebywając na stażach zagranicznych. Twórca cybernetyki, Norbert Wiener, inspirował Kozieleckiego połączeniem metod technicznych z humanistyką. Ze współpracy z Herbertem Simonem wzięło się zainteresowanie Kozieleckiego psychologicznymi uwarunkowaniami podejmowania decyzji, które sprawiają, że ludzie zamiast decyzje optymalizować, kierują się zasadą satysfakcji (Simon, 1959). Od Tadeusza Tomaszewskiego Kozielecki nauczył się podejmowania ważnych i oryginalnych problemów. Podzielał pogląd swojego mistrza, że lepiej zbłądzić, dociekając rzeczy ważnych, niż mieć rację, badając problemy o niewielkim znaczeniu (Kozielecki, 2010). Kozielecki rozwinął tę myśl w licznych esejach (np. *Intelektualiści, miejsce na ziemi*, 1989), w których zachęcał ludzi nauki do szukania odpowiedzi na ważne i trudne pytania. Sam podejmował takie problemy. Zapytany o to, nad czym obecnie pracuje, zwykle odpowiadał, że „nad jedną z najważniejszych rzeczy na świecie”.

Szerokiemu gronu czytelników Kozielecki znany jest przede wszystkim z książek popularyzujących wiedzę psychologiczną i wykorzystywanych jako podręczniki na zajęciach z psychologii poznawczej, metodologii, psychologii ogólnej i historii myśli psychologicznej (np. *Zagadnienia psychologii myślenia*, 1966, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, 1986b, *Problemy psychologii matematycznej*, 1971). Wydaje się jednak, że najbardziej charakterystyczne dla twórczości Kozieleckiego są: monografia *Psychologiczna teoria decyzji* (1977), wcześniejsze badania nad procesami przeddecyzyjnymi oraz koncepcja transgresyjna człowieka.

1. PSYCHOLOGICZNA TEORIA DECYZJI

Książka ta przedstawia psychologiczne podejście do badania procesów decyzyjnych jako odpowiedzi psychologów na normatywną teorię decyzji. Psychologiczna teoria decyzji ma charakter deskryptywny i obejmuje kilka klas twierdzeń. Twierdzenia te dotyczą tego, jak ludzie tworzą reprezentacje poznawcze zadań decyzyjnych, m.in. upraszczając je i stosując heurystyki, jak oceniają wartość wyników – co opisujemy, posługując się pojęciem subiektywnej użyteczności – oraz jak szacują prawdopodobieństwo i do jakich anomalii dochodzi przy ocenie szans. Ponadto twierdzenia psychologicznej teorii decyzji dotyczą strategii wyboru działań oraz interpretacji informacji o użyteczności wyników i ich prawdopodobieństwie. Ostatnia klasa twierdzeń odnosi się do wpływu czynników sterujących na proces podejmowania decyzji: otoczenia, motywacji i osobowości decydenta, grupy społecznej – uwarunkowań zwykle pomijanych w teorii normatywnej.

Kozielecki zaczyna od omówienia typowych problemów decyzyjnych, rozwiązywanych metodami optymalizacyjnymi, np. problemu diety. Autor przedstawia klasyczny podział decyzji na decyzje podejmowane w warunkach pewności, niepewności i ryzyka, po czym proponuje, by na klasyfikację zadań decyzyjnych spojrzeć z perspektywy ich złożoności, niepewności i dynamiki. To nowe ujęcie rozszerza podział sytuacji decyzyjnych na sytuacje wąskie i szerokie oraz na sytuacje zamknięte i otwarte. Sytuacje są wąskie, gdy w grę wchodzi rozważenie kilku, maksymalnie pięciu-sześciu, hipotez o stanach natury. Sytuacje są szerokie, gdy jest ich więcej, na przykład kombinacji przebiegu partii szachowej jest około 10^{120} . Sytuacje są zamknięte, gdy decydent zna wszystkie potencjalne stany natury, otwarte zaś wtedy, gdy sam musi ustalić, jakie hipotezy wchodzi w grę. Sytuacja otwarta wymaga od decydenta myślenia produktywnego i aktywnego gromadzenia informacji niezbędnych do określenia zbioru hipotez.

Konsekwencją rozszerzenia podziału sytuacji decyzyjnych na zamknięte i otwarte jest nowe spojrzenie na niepewność. Klasyczną nieznaną prawdopodobieństwa w sytuacji zamkniętej Kozielecki proponuje nazwać niepewnością płytką. Natomiast zadania otwarte, w których nie tylko nieznaną są szanse, lecz również nie do końca wiadomo, do jakich zdarzeń mogłyby się one odnosić, naznaczone są niepewnością głęboką. Niepewność głęboka wymaga od decydenta poświęcenia zdecydowanie większej ilości czasu i wysiłku na zdobycie i przetworzenie informacji, bez gwarancji, że będą one kompletne. Sytuację niepewności głębokiej Kozielecki porównał do gry kostką, o której nie wiadomo ile ma ścian i co się na nich znajduje – liczby, słowa czy jakieś obrazki, czy może jeszcze jakieś inne rzeczy. Dwadzieścia lat później Kozielecki opisze, jako przykład działań podjętych w warunkach niepewności głębokiej, reformy z okresu transformacji ustrojowej w Polsce, gdy nie sposób było przewidzieć wszystkich możliwych scenariuszy przebiegu zmian politycznych, gospodarczych i społecznych (Kozielecki, 1995). Niepewnością głęboką charakteryzują się również decyzje osobiste człowieka. Wybierając fundusz emerytalny lub zaciągając kredyt, nie da się na przykład określić wszystkich warunków gospodarczych i politycznych kształtujących emeryturę lub spłatę kredytu za dwadzieścia lat (Domurat i Zieliński, 2013).

Jak racjonalnie postępować w takich sytuacjach? W prostych, wąskich sytuacjach zamkniętych ludzie rzeczywiście próbują maksymalizować subiektywną użyteczność oczekiwaną, posługując się liniową kombinacją szans subiektywnych i użyteczności wyników. Natomiast w sytuacjach szerokich lub otwartych maksymalizacja funkcji celu traci empiryczny sens i ludzie poprzestają na rozwiązaniach satysfakcjonujących. Ograniczenia poznawcze człowieka oraz konieczność poświęcenia czasu i wysiłku na zdobycie i przetworzenie informacji zmieniają spojrzenie na racjonalność działań ludzkich w sytuacjach naturalnych. Podstawowym kryterium jest wtedy poziom aspiracji a^* , który odnosi się do przestrzeni decyzji i jest granicznym działaniem

opisującym ambicje decydenta: odrzucane są alternatywy o użyteczności niższej, $u(a) < u(a^*)$ (Simon, 1959). W tym kontekście ciekawym problemem jest pytanie: jak ludzie radzą sobie z niepewnością w sytuacjach szerokich lub otwartych – jakich informacji szukają, czy i jak myślą o potencjalnych stanach natury kształtujących wyniki decyzji? Wyjaśniając te kwestie, Kozielecki referuje między innymi własne badania, opisanego w *Psychologii procesów przeddecyzyjnych* (1969).

2. PSYCHOLOGIA PROCESÓW PRZEDDECYZYJNYCH (1969)

Badania nad podejmowaniem decyzji prowadzi się zwykle z użyciem zadań eksperymentalnych, których struktura jest zdefiniowana, a zbiory alternatyw działania i hipotez o stanach rzeczy są relatywnie niewielkie. W typowym zadaniu loteryjnym wiadomo, że możliwe są dwa wyniki, lepszy (sukces) i gorszy (porażka). Tymczasem w wielu życiowych sytuacjach informacje o stanach natury są bardziej różnorodne, dużo rozmaitych przyczyn może wywoływać całkiem liczne skutki. Na przykład wiele chorób może powodować gorączkę. Diagnoza medyczna polega na tym, by w zbiorze chorób $C = \{c_1, \dots, c_m\}$ wskazać najprawdopodobniejszą przyczynę obserwowanych symptomów. Zbiór symptomów $S = \{s_1, \dots, s_n\}$ bywa też często niemały – na przykład wrodzone wady serca mają około kilkudziesięciu objawów. Jak to jest, stawia pytanie Kozielecki, że lekarze potrafią poradzić sobie ze stosunkowo licznym zbiorem chorób i ich objawów i postawić diagnozę w ciągu kilkunastominutowej wizyty? Z normalnego punktu widzenia lekarz, zaobserwowawszy symptom s^* , powinien – kierując się aprioryczną wiedzą medyczną o częstości występowania chorób $P(c)$ i symptomów $P(s|c)$ – zaktualizować oceny ryzyka wystąpienia chorób do postaci $P(c|s^*)$, zgodnie z modelem bayesowskim. Eksperymenty Kozieleckiego pokazały, że procesy diagnostyczne w sytuacjach szerokich lub otwartych przebiegają inaczej.

Pierwszy eksperyment, „Poszukiwanie uszkodzeń”, stanowił rozwinięcie badań Warda Edwardsa (1968), gdzie zbiór hipotez był dychotomiczny (dwie urny, z których losowano kule czerwone lub niebieskie), do bardziej złożonej sytuacji ze zbiorem trzech hipotez. Uczestnicy badania oceniali prawdopodobieństwo uszkodzenia trzech podsystemów maszyny na podstawie serii wykonanych testów, z różnym prawdopodobieństwem wykrywających te uszkodzenia. Badanie pokazało, że w złożonej sytuacji zamkniętej ludzie również przejawiają konserwatyzm poznawczy, w zbyt małym stopniu modyfikując oceny prawdopodobieństw pod wpływem dodatkowych informacji. Ponadto konserwatyzm ten rósł wraz z kolejnymi informacjami, płynącymi z wykonywanych testów: coraz większe były rozbieżności między ocenami prawdopodobieństwa a modelem optymalnym (bayesowskim).

Uczestnicy eksperymentu „Diagnoza lekarska” mieli do czynienia z sytuacją szeroką: ich zadaniem było rozpoznanie najbardziej prawdopodobnej choroby na podstawie wielu serii testów wskazujących występowanie siedmiu symptomów, np. A+, B-, C+, D+, E-, F-, G-. Chorób było dwadzieścia jeden, charakteryzowały je pary symptomów AB, AC, ..., EF, FG. Okazało się, że badani, wbrew modelowi bayesowskiemu, stosowali heurystykę „rozważaj hipotezy najbardziej prawdopodobne, resztę pomijaj”. Stosowanie tej strategii reszty ujawniło również radykalizm poznawczy decydentów: przeceniali ryzyko wystąpienia chorób włączonych do zbioru hipotez i nie doceniali prawdopodobieństwa chorób włączonych do tej „reszty”. Co więcej, jeśli jakaś choroba należała do reszty, badani pomijali ją w swojej diagnozie, mimo nowych informacji, które ją potwierdzały.

W trzecim eksperymencie, „Diagnozie wojskowej”, w zaszyfrowanych komunikatach wojskowych (np. XLXLLLX, XXXXLLL, LXLXLXL) należało wykrywać jak najwięcej wspólnych właściwości (np. „X na pierwszym miejscu”, „co najmniej trzy X w każdym komunikacie” itd.), które mogły okazać się istotnymi nośnikami informacji. Była to więc sytuacja otwarta: nie wiadomo było z góry, ile takich hipotez jest możliwych. Eksperyment pokazał, że ludzie formułują relatywnie mało hipotez o stanach rzeczy, co Kozielecki nazwał zubożeniem diagnostycznym. Wielkość tego zubożenia zależała od tego, na ile hipotezy były złożone, widoczne, ogólne i oryginalne. Niewystąpienie efektu uczenia się – podobieństwo efektu zubożenia i wykrywalności hipotez w kolejnych zadaniach – Kozielecki zinterpretował jako przesłankę istnienia różnic indywidualnych w umiejętności generowania hipotez o możliwych stanach rzeczy.

3. KONCEPCJA TRANSGRESYJNA CZŁOWIEKA

Psychotransgresjonizm jest nowym nurtem rozważań i badań psychologicznych, nakreślonym przez Kozieleckiego w opracowaniach monograficznych (np. *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek w psychologii*, 2001) i artykułach (np. Kozielecki, 1986a i 1995). W teorii psychotransgresji osią rozważań nad rozwojem jednostki, jej osobowości i stylu zachowania jest spostrzeżenie, że poza działaniami homeostatycznymi, powszednimi czynnościami nawykowymi i ochronnymi, mającymi głównie na celu utrzymanie się przy życiu, człowiek podejmuje działania heterostatyczne, transgresyjne, polegające na dążeniu do przekraczania własnych, dotychczasowych osiągnięć materialnych, społecznych, intelektualnych i osobistych. Rozmaite są scenariusze dążeń transgresyjnych różnych ludzi. Ludzie są niepowtarzalni ze względu na rozwój i doświadczenia w obrębie tzw. psychonów: poznawczego (wiedzy), instrumentalnego (umiejętności), motywacyjnego (dążeń), emocjonalnego

(uczuć i emocji) i osobistego (wiedzy o samym sobie). Ludźmi kierują tu motywy hubrystyczne, dążenie do zwiększania własnego znaczenia i osiągnięcia celów dla nich przyjemnych i użytecznych oraz motywy poznawcze, mniej egoistyczne, ukierunkowane na lepsze zrozumienie i uzyskanie kontroli nad światem przyrody i kultury. Zarówno w obrębie działań indywidualnych, jak i zbiorowych wyróżnić można kilka głównych dziedzin przekraczania granic oraz tworzenia nowych rzeczy. Są to transgresje: naturalne (ekspansja terytorialna, architektura, wydłużenie oczekiwanej długości życia dzięki wynalazczości w dziedzinie medycyny), społeczne (działania skierowane na człowieka i układy instytucjonalne, próba poszerzania granic nawet poprzez wcielanie w życie utopii, łamanie tabu czy tworzenie sekt), symboliczne (intelektualne, tworzenie nowych form i konstrukcji umysłowych: sztuka, nauka, ale też i filozofia, i mitologia) oraz autotransgresje (działania, myśli i przeżycia skierowane ku sobie, obejmujące samopoznanie, autokreację, intencjonalne kształtowanie charakteru i umysłu – nie tylko przez poszerzanie wiedzy o świecie, lecz także pracę nad sobą samym: kształtowanie siły woli, zdobywanie nowych umiejętności i rozwój duchowy). Zakres zastosowania teorii psychotransgresji Kozielecki rozszerzył do grupowej aktywności człowieka (zob. np. Kozielecki, 1995 i 2004). W wielu dziedzinach ekspresja ludzkiej transgresji byłaby niemożliwa, gdyby nie synergia dążeń i możliwości poszczególnych ludzi organizujących się w grupy. Imponujące i przełomowe osiągnięcia ludzkości w zakresie architektury, nauki, kultury czy techniki nie miałyby miejsca, gdyby nie wspólny wysiłek zespołów naukowców, przedsiębiorstw, instytucji, ruchów społecznych, partii politycznych i społeczności organizujących się wedle specyficznych ustrojów.

* * *

Na koniec wypada wspomnieć, że spod pióra Kozieleckiego wyszły także liczne eseje, opowiadania i powieści. Szczególne wrażenie wywarł na mnie zbiór opowiadań science-fiction *Smutek spełnionych baśni* (1979), w którym Kozielecki z dystansem i humorem odnosi się do pracy naukowej i – odbywającego się tu w ekspresowym tempie – wykorzystywania osiągnięć naukowych w codziennym życiu. Jak wyglądałby świat, gdyby z naszego życia wyrugować niepewność (opowiadanie „Niepewność”), zlikwidować całkowicie biurokrację („Pyrrusowe zwycięstwo”), na każdym kroku warunkować negatywnie niepożądane emocje („Przystawka Abrahama”)? Jak żyłoby się w miejscu zbudowanym przez najznamienitszych techników i ekonomistów, w którym wszystko byłoby doskonałe – od wychowania dzieci, po pastę do zębów? Bohater „Powrotu do prapoczątku” odwiedza takie miejsce, miasto Sunbury, które zapełniono licznymi gadżetami i robotami i w którym zlikwidowano wszystko to, „czego nie udało się wznieść na wyżyny doskonałej organizacji”. Z uniwersyte-

tów znikły kierunki zajmujące się filozofią i religią, zamknięto teatry i muzea. „Kogo interesują sztuki pisane przez takich ignorantów jak Szekspir, skoro z każdego podręcznika można dowiedzieć się prawdy o człowieku?” – retorycznie pyta towarzysz podróży naszego bohatera. Okazuje się jednak, że to idealne miejsce kryje swoją tajemnicę i jest całkowicie opuszczone. Nie przypomina pełnej zniszczeń Zony z filmu *Stalker* A. Tarkowskiego, lecz raczej sterylny i nowoczesny „wspaniały świat” z powieści A. Huxleya, sprawiający wrażenie, jakby wszyscy jego mieszkańcy nagle wyjechali na urlop. Koziński przedstawia nam tu wizję potworności takiego świata, w którym, zamiast postępu jak u utopii Skinnera, wszystko wraca do prapoczątku i dochodzi do antyewolucji kilkadziesiąt tysięcy razy szybszej niż ewolucja opisana przez Darwina. „Bądź łagodny dla tego robaka, może to jeden z twórców Sunbury” – słyszy główny bohater, gdy chce strącić go z ubrania.

W przedmowie do książki Stanisław Lem stwierdził, że opowieści w niej zawarte wymykają się typowej klasyfikacji science-fiction. Zarazem są one i nie są spuentowane. „Nie są, bo brak im wypowiedzianego morału, konkluzji jako wyraźnego zamknięcia. Są, bo takiej konkluzji po czytelniku oczekuje tekst. Sami winniśmy wypełnić refleksją milczenie rozpościerające się za ostatnim słowem”.

BIBLIOGRAFIA

- Domurat, A., & Zieliński, T. (2013). Niepewność i niejasność jako uwarunkowania decyzji ekonomicznych. *Decyzje*, 20, 21-48.
- Edwards W. (1968). Conservatism in human information processing. W: B. Kleinmuntz (red.), *Formal Representation of Human Judgment* (s.17-52). New York: Wiley.
- Koziński, J. (1966). *Zagadnienia psychologii myślenia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koziński, J. (1969). *Psychologia procesów przeddecyzyjnych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koziński, J. (1977). *Psychologiczna teoria decyzji. Wydanie II poprawione i rozszerzone*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koziński, J. (1979). *Smutek spełnionych baśni*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Koziński, J. (1986a). A transgressive model of man. *New Ideas in Psychology*, 4(1), 89-105.
- Koziński, J. (1986b). *Koncepcje psychologiczne człowieka. Wydanie II*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Koziński, J. (1989). *Intelektualiści – miejsce na ziemi*. Wrocław: Ossolineum.
- Koziński, J. (1995). The Polish economic reform: Transgressive decision making. *Journal of Economic Psychology*, 16(2), 175-204.
- Koziński, J. (2001). *Psychotransgresjonizm: nowy kierunek psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

- Kozielecki, J. (2004). *Spoleczeństwo transgresyjne: szansa i ryzyko*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Kozielecki, J. (2010). *Moje wzloty i upadki. Autobiografia z psychologią w tle*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kozielecki, J. (red.) (1971) *Problemy psychologii matematycznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Simon, H. A. (1959). Theories of decision-making in economics and behavioral science. *The American Economic Review*, 49(3), 253-283.